

Валерій СТЕПАНКОВ

(Кам'янець-Подільський)

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ XVII СТОЛІТТЯ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Відзначення 350-літнього ювілею початку Національної революції, хотілося б вірити, посилить увагу науковців до глибокого й всебічного вивчення цієї, поза сумнівом, події епохального значення в українській історії. Адже переживаючи складний і болісний процес переоцінки усталених понять, поглядів і концепцій, вітчизняна історіографія, попри певні здобутки, все ж серйозно заборгувала перед світлою пам'яттю сотень тисяч наших пращурів, котрі полягли під час революції середини XVII ст., виборюючи незалежність України. На відміну від подій такого ж масштабу в інших країнах, вона так і не стала об'єктом фундаментальних досліджень. Внаслідок чого визначилося велике коло проблем, які вимагають свого уточнення, подальшого вивчення, теоретичного осмислення й переосмислення. Наважусь пунктирно окреслити головніші з них*.

I. Одним із найважливіших завдань залишається досягнення спільними зусиллями вчених адекватного відтворення з найбільшою повнотою цілісної панорами подій, на перших порах хоча б основних. Цього можна досягти, як з'ясував відомий вчений М. Ковальський, при виконанні таких умов: наявності у розпорядженні дослідників максимальної джерельної бази; обов'язкового критичного і синтезного

* У доповіді використано окремі роздуми автора, висловлені у підготовлених до друку статтях: «Українська національна революція XVII ст.: причини, типологія, хронологічні межі (дискусійні нотатки)» та «Українська національна революція 1648–1676 рр. крізь призму століть» (у співавторстві із В. Смолієм).

підходу до джерел та їх інформації; співставлення джерельних свідчень та неупередженості й об'єктивності дослідників, відсутності тенденційності¹. Це тим більш важливо, якщо врахувати стан джерельної бази дослідження революції. Вивчаючи ту її частину, що торкається розвитку подій 1648–57 рр., Ю. Мицик дійшов висновку, що вона є «значно деформованою і не завжди репрезентативною (дуже мало збереглося джерел, що походять з табору українських повстанців, а основна маса документального матеріалу, на якому ґрунтуються сучасні дослідники, належать перу тих, хто вогнем і мечем придушував Національно-визвольну війну)... Ми не знаємо на сьогодні жодного програмного документу для внутрішнього вжитку повстанців, жодного протоколу козацьких рад, як генеральних, так і вузького кола членів уряду тощо»². Його сповна можна віднести і до стану джерел, які стосуються подій 1658–1676 рр.

Без копіткої пошукової роботи в архівосховищах й рукописних відділах наукових бібліотек і музеїв України, Польщі, Росії й інших країн по віднайденню нових джерел, особливо тих, які виходили з українських державних установ (прикладом у цьому відношенні слугує самовіддана праця Ю. Мицика й інших науковців), нам не наблизитися до розв'язання нез'ясованих проблем чи окремих аспектів, уже частково досліджених. У жодному разі не можна ігнорувати значимість окрім письмових й інших типів джерел — речових, етнографічних, картографічно-топографічних, побутових, лінгвістичних, фольклорних та інших. Важливу роль може зіграти нове «прочитання» уже виявлених джерел; час від часу така необхідність виникає і приносить непогані результати.

II. Поза увагою вчених залишається проблема з'ясування типології події, що розпочалася у 1648 р. Спроба В. Борисенка та В. Степанкова привернути увагу до неї науковців й викликати їх на обговорення, по суті, зазнала невдачі³. Як і раніше, побутує практика довільного використання термінології, що зводиться до таких трьох дефініцій: «повстання», «війна», «революція» з багатим набором різноманітних означень («козацька», «селянська», «національна», «визвольна», «велика» і т. п.) Зрозуміло, що йдеться не про заклик до віднайдення єдиного уніфікованого за формальними ознаками терміну. Не викликає сумнівів міркування, що кожна з цих дефініцій розкриває зміст соціально-політичних подій, які мають спільні риси й за певних обставин можуть навіть розвиватися з однієї в іншу (пригадаймо застереження відомого російського дослідника Б. Поршньова, що неможливо і непотрібно проводити метафізичну грань між селянськими війнами та іншими формами класової боротьби селянства. Всяке збройне повстання є вже в деякій мірі «війна»⁴).

І все ж, терміни «повстання», «війна», «революція» не виступають синонімами, а використовуються для означення сутності різних подій соціально-політичного життя нації. На моє розуміння, розмах, зміст, форми й мета боротьби; кардинальні зрушення, що сталися в соціально-економічній і політичній сферах, самосвідомості й психології населення промовляють, що подія становила собою значно складніше й масштабніше явище української історії, ніж ті, які позначаються термінами «повстання» і «війна» й входили до неї як її складові частини. У зв'язку з чим схильний вважати її «революцією». Враховуючи, що основний зміст революційного процесу полягав у виборенні незалежності й розбудові соборної держави, поділяю міркування тих дослідників, котрі характеризували її як «національну». Вірогідніше всього, типологічно вона близька до Нідерландської революції 1566–1609 рр.

Неточним є широко використовуване в історичній літературі означення «козацьке» при дефініціях «повстання», «війна», «революція», бо воно зміщає акценти з національно-визвольної спрямованості боротьби української нації та її державотворчої діяльності до внутрішнього соціального конфлікту у Польщі між козацтвом і селянством, з одного боку, шляхтою й державними структурами, з другого. Нонсенсом є вживання переважно польськими дослідниками (Л. Мокжицький, Л. Пянтковський та інші) для визначення суті події терміну «польсько-козацька війна» (це, якби, наприклад, для означення визвольних повстань поляків під проводом Т. Костюшки (1794 р.), у 1830–31, 1863–64 рр. проти Російської імперії вдатися до дефініції «російсько-шляхетська війна»). Не всю повноту і складність події відображає термін «Визвольна війна» (нині переважно вживається у варіанті «Національно-визвольна війна»). Чому? По-перше, як слушно підмітив Я. Ісаєвич, він не враховує того факту, що з українсько-польською війною поєднувалася й перепліталася соціальна боротьба всередині українського народу⁵; по-друге, ігнорує процес державотворення, становлення нової моделі соціально-економічних відносин.

III. Відкритою залишається проблема хронологічних меж революції. У 50–80-х рр. ХХ ст. у радянській історіографії офіційно було утверджено рамки 1648–54 рр., оскільки, мовляв, Визвольна війна успішно завершилася у 1654 р. рішенням Переяславської ради про «воз'єднання України з Росією». Правда, в другій половині 60-х рр. І. Бойко висловив сумнів в її успішному завершенні, оскільки Правобережна Україна залишалася в складі Польщі⁶, а М. Брайчевський у підготовленій до друку статті, яка вийшла у світ за кордоном, «Приєднання чи воз'єднання?» аргументовано довів наукову неспроможність основних теоретичних засад офіційної концепції Визвольної війни⁷.

З початку 90-х рр. окреслився (хоча і без обґрунтування) перехід до її датування часом гетьманування Б. Хмельницького — 1648–57 рр., що отримав у другій половині XIX ст. назву «Хмельниччина». Водночас з'явилися й інші міркування з приводу хронологічних меж революції. Так, на думку В. Шевчука, Визвольна війна закінчилася у 1678 р. із знищенням турками Чигирин, а юридично її поразку оформив Вічний мир між Москвою і Річчю Посполитою у 1686 р.⁸ В. Борисенко дійшов висновку, що вона тривала до укладеного в жовтні 1660 р. Слободищенського трактату, що ознаменував завершення боротьби українського народу проти Польщі. А з цього часу спалахнули війни між окремими регіонами України з активною участю іноземних держав, що переслідували свої інтереси⁹.

Як на наш з В. Смолієм погляд, національна революція завершилася поразкою у 1676 р. та ліквідацією державних інституцій у Правобережній Україні, яка виступала колискою революції й процесу державотворення¹⁰. Адже й після 1657 і 1660 рр. боротьба за розв'язання її головніших завдань не припинялася, хоча, в силу багатьох обставин проходила у значно складніших умовах. Мешканці Правобережжя продовжували чинити затятий спротив відновленню польського панування й фільварково-панщинної системи господарства, свідченням чого стало повстання 1664–65 рр., а населення Лівобережжя боролось проти спроб російського уряду звести нанівець автономію й запровадити феодальні порядки (повстання 1666, 1668 рр.). Як писав 28 березня 1671 р. П. Дорошенко до курфюрста бранденбурзького Фрідріха-Вільгельма, починаючи від Б. Хмельницького, Військо Запорозьке «і весь народ Руський» борються проти польського ярма і тепер поляки розділили «наш край» на дві частини: одну продали Московії, а другу хочуть перетворити у Дике Поле¹¹.

IV. Чимало нез'ясованого залишається у висвітленні національно-визвольної боротьби, особливо її перебігу після 1654 р. По-перше, важко долається утверджений у нашій свідомості стереотип, що вона спрямовувалася тільки проти Польщі. Але ж у такій же мірі її вістря направлялося з другої половини 50-х рр. проти загарбницької політики Московії, а пізніше Османської імперії. Хіба не було Конотопської битви в 1659 р., масового повстання взимку 1668 р. проти російських залог у Лівобережній Україні, героїчного спротиву влітку 1674 р. турецько-кримським військам Ладжиною, Умані й інших міст? Лише вивчивши в комплексі всі напрями національно-визвольних змагань, зможемо об'єктивно оцінити велич і трагедію революції, визначити її роль і місце в українській історії.

По-друге, вкрай важливою проблемою є дослідження національної свідомості українців. До сьогоднішнього дня у польській історіографії та в працях окремих українських науковців продовжує спостерігатися виразна тенденція до її заниження, до зображення подій не як боротьби української нації за витворення незалежної соборної держави, еліта якої спромоглася вже в 1649 р. сформулювати державну ідею (саме вона лягла в основу політичної програми її діяльності), а козацьким повстанням, підпертим селянством, переважно соціального спрямування із слабковираженими національними ідеалами, але винятково сильною руйнівною стихією.

Виявляється, що можна заплющити очі на інформацію (лише протягом 1648–49 рр.) десятків свідчень сучасників, причому переважно з польської сторони, про те, що «вся Русь об'єдналася», «вся Русь збунтувалася»; русини «не в силі терпіти польського панування, підняли зброю проти невгамовних гнобителів», хотіли «ляхів із Русі доценту вибити», «дійти до Вісли», домогтися «відокремлення Русі від Корони», створити «нову козацьку Річ Посполиту чи Руське князівство»; «хлопство всієї України» поклало надії на Б. Хмельницького, що «їх з підданства Речі Посполитої зможе звільнити» і т. д. і т. п.¹² Виходить, що сучасник революції, секретар короля Владислава IV Я. Л. Рудавський (автор відомої праці «Польська історія»), котрий у 1656 р. емігрував до Австрії, розумів, що Русь прагнула повернути «свої давні землі, відсуваючи кордони Польщі аж до Вісли»¹³, а в кінці ХХ ст. для частини дослідників продовжує залишатися нерозгаданою таємницею мета боротьби українців. А, можливо тут справа не стільки у відсутності відповідних джерел чи в складності наукової проблеми, скільки в іншому — небажанні визнавати, з одного боку, фактів польського поневолення України та національно-релігійного гноблення українців, а з другого — права українського народу на визвольну боротьбу за незалежність і створення власної держави в етнічних межах свого проживання.

Під цим кутом зору актуальним є вивчення питань формулювання державної ідеї, її сприймання й усвідомлення з боку різних прошарків населення. Як на мою думку, внаслідок відсутності відповідних досліджень, ми явно недооцінюємо глибину усвідомлення представниками еліти національних інтересів, в результаті чого забуваємо про пошуки ними за надзвичайно складної міжнародної обстановки оптимального варіанту для збереження підвалин держави; часто безпідставно вбачаємо в їх діях інтриганство, політичну недолугість, надмірну амбіційність (хоча це все також мало місце) тощо. Саме тому українські політики намагалися грати на суперечностях між Річчю Посполитою,

Росією, Кримським ханством і Портою, а їхні супротивники вбачали у цих діях тільки підступність і дворушність. «Ця нація, — переко-нував у 1671 р. один з польських дипломатів свого турецького колегу, — все ж не є до вас щирою, бо собі чимало брали протекцій, ...але всіх протекторів зраджували»¹⁴. Відповідь на такі обвинувачення дав у серпні цього ж року в листі до коронного гетьмана Яна Собеського П. Дорошенко: «тому мушу вдаватися до іноземних про-текцій, щоб цим вивільнити з неволі Україну»¹⁵.

V. Серйозний інтерес викликає питання про шлях утвердження у свідомості мешканців витвореної держави назви «Україна», а за ними — «українці».

Однією із кардинальних проблем залишається з'ясування процесу державотворення, хоча з початку 90-х рр. їй приділяється велика увага. Тим паче робіт монографічного характеру поки що не з'явилося. Оскільки Українська держава мала чимало відмінних від тогочасних східно- і центральноєвропейських держав рис, існує, як слушно відзначала Н. Яковенко, необхідність її «прискіпливого порівняльно-типологічного вивчення» на основі досягнень сучасної зарубіжної наукової думки. Водночас, запропоноване дослідницею визначення держави як складного феномену станової військової диктатури, «пат-рімоніального» державного тіла, «яке спробувало організувати навко-лишній простір за подобою збройних братств, тобто в канонах запорозьких стереотипів свідомости»¹⁶, викликає сумнів. По-перше, відкритість козацького стану, характер його взаємин з іншими станами; визнання існування магдебурзького права в містах, шляхетських і церковних судів; участь у роботі генеральних, представницьких і старшинських рад представників міщан, духовенства і навіть інколи селян не дає підстав для твердження про існування «військової диктатури». Прикметним у цьому відношенні є пояснення у 1673 р. П. Дорошенком московському урядові причин неможливості надіслан-ня у найближчий час посольства: «поскільки не про нас самих гетьманів, але про все Військо Запорозьке і не про одне місто Чигирин, але про всю Україну і про все поспільство йдеться — без ради всіх неможливо швидко вчинити...»¹⁷ По-друге, не вдалося виявити джерел, які б промовляли про спроби державних структур реорганізувати життя в козацькій Україні «за подобою збройних братств». І це не випадково, бо молода державна еліта ніколи не виступала ні носієм, ні виразником запорозької ідеології.

Потребують вивчення такі питання, як боротьба гетьманської (монархічної) й республіканської форм урядування, форми устрою козацької України (у зв'язку із статусом Запорожжя та розколом на

два гетьманства), діяльність місцевих і центральних органів влади, становлення й функціонування різних державних інституцій, роль мілітарного фактору тощо. Існує необхідність дослідження заходів українських політиків по розв'язанню проблеми соборності держави. Настав час прискіпливого аналізу внутрішньої політики гетьманських урядів. Не можна ігнорувати значимість з'ясування складного процесу становлення державної еліти, виокремлення у ній кількох угруповань, їхніх політичних програм та характеру взаємин. Вивчення джерел переконує у необхідності відмовитися від багатьох негативних оцінок їхньої діяльності. Попри відмінність (часто діаметрально протилежну) у поглядах, жорстокість міжусобної боротьби за владу, часту непослідовність і суперечливість у діях, моменти слабкості й відступництва, більшість представників еліти любила «рідну Вітчизну — Україну» й в силу можливостей і здібностей несла свій важкий хрест на Голгофу незалежності України. Її трагедія полягала не у відсутності патріотизму й здатності до самопожертви, а в неспроможності консолідуватися навколо державної ідеї, підпорядкувати особисті чи групові інтереси національним, боязні утвердження міцної гетьманської влади, не кажучи вже про встановлення спадкоємного гетьманату.

VI. Однією із центральних проблем залишається дослідження соціальної боротьби, без глибокого знання якої нам не збагнути сутності революції. Якщо її розвиток протягом 1648–54 рр. та вплив на формування нової моделі соціально-економічних відносин знайшов більш-менш задовільне висвітлення (хоча продовжують залишатися питання дискусійного характеру, як то її типології, соціально-економічних наслідків тощо), то в наступні роки він досліджений значно гірше. Особливої уваги заслуговує висвітлення механізму співвідношення розбудови держави з соціальними рухами. Є підстави стверджувати, що державотворчий процес відбувався найефективніше тоді, коли підпирався визнанням урядом соціально-економічних завоювань селян, козаків міщан, а їхнє ігнорування завжди вело до загострення соціальної боротьби, яке весною 1658 р. переросло у громадянську війну з усіма її трагічними наслідками для держави.

Саме соціальні мотиви відіграли вкрай важливу роль у визріванні вибуху та розвитку повстання 1664–65 рр. на Правобережній Україні. Як констатував анонімний польський автор листа на початку 1664 р., «вільні люди не могли терпіти зловживань з боку панів, тому й спалахували повстання»¹⁸. Маємо визнання гетьмана П. Тетері весною і влітку 1664 р., що Правобережна Україна ніколи «не палала таким страхітливим бунтом, як тепер», бо посполиті, незважаючи на «власну погибель», продовжують

відчайдушно боротися лише тому, «щоб не мати панів», не перебувати під їхньою владою «і не працювати на них»¹⁹.

Окрему проблему становить висвітлення причин, розвитку й ролі анархо-охлократичних виступів обездоленого населення, особливо протягом 1658–65 рр. Очевидно, чимало нового дізнаємося, якщо науковці проаналізують масштаби, форми, методи й мету соціальної боротьби в роки національної революції у співставленні із соціальною боротьбою в європейських країнах протягом XVI–XVIII ст.

VII. Попри існуючі досягнення у дослідженні питань, пов'язаних із змінами у сфері соціально-економічного життя, зумовленими революційними подіями, доцільно продовжувати вивчення «покозачення» селян і міщан (церковного, старшинського й інших прошарків суспільства), соціально-економічної політики урядів, процесу феодалізації тощо. Адже скасування «шаблею» феодальних відносин без скріплення «пером» відповідних юридичних актів зберігало правове поле функціонування дореволюційного законодавства, яке створювало сприятливі умови для їх відновлення.

Водночас, як промовляють окремі віднайдені джерела, козацьке звичаєве право, наріжні принципи соціальної організації козацтва як стану, стояли на перешкоді перетворення його верхівки у типових феодальних землевласників. Обурені влітку 1659 р. нобілітацією частини старшини польським сеймом, козаки заявляли: «я в тебе за хлопа не буду: всі ми є рівними; жоден із нас пана мати не хоче і робити на нього не буде»²⁰. І. Брюховецький на початку 1663 р. свідчив, що «хто де займе пусте місце землі і лугів і лісу й огородить його чи окопає й поселиться зі своєю сімєю», то може собі проживати, але «селян де на цих землях... хто собі зайняв, нікому не вільно тримати»²¹.

Перспективним є дослідження участі кожного стану в революції, змін, які відбулися під її впливом у їхньому соціально-економічному становищі.

VIII. В силу обставин поза увагою вітчизняних істориків 50–80-х рр. залишалася проблема релігійного характеру боротьби, ролі в революції Української Православної Церкви. Не вивчалися міжконфесійні й міжнародні відносини, зокрема українсько-польські і українсько-єврейські стосунки, які носили трагічний характер. Непросто склалися вони й між українцями та росіянами. Важливо об'єктивно, без упереджень, висвітлювати ці складні і болючі питання.

IX. Дякуючи працям І. Стороженка, в українській історіографії розпочалося серйозне дослідження військового аспекту революції (переважно середини XVII ст.). Все ж продовжує залишатися чимало питань — комплектування й постачання армії, розробки її військової

доктрини, стану розбудови воєнних кампаній, дій окремих родів війська та багатьох інших, що вимагають подальшого висвітлення.

X. В 90-х рр. скресла крига у дослідженні персоналій. Свідченням цього став випуск збірника історичних нарисів «Володарі гетьманської булави», а також підготовлені під організаційним керівництвом В. Горобця та Т. Чухліба збірок портретів наказних гетьманів, представників генеральної старшини і полковників. Гадаю, що настав час створення монографічних робіт, присвячених життю й діяльності помітних постатей революції.

XI. Відсутні праці, в яких розглядалися б питання психологічного фактору визрівання й розвитку революції; змін, що відбувалися під її впливом у ментальності як нації в цілому, так і окремих станів й соціальних груп.

XII. Настав час спеціально зайнятися розробкою проблеми «Руїни», щоб з'ясувати її головніші аспекти, хронологічні межі та масштаби. При цьому слід розкрити дію головніших чинників, що зумовили її: психологічного (ненависті, заздрощів, озлобленості та ін.), соціально-політичного (повстання, міжусобна боротьба, війни, воєнні дії, грабежі, брання ясиру, прояви етноциду та ін.) й природного (епідемії, стихійні лиха).

XIII. Вимагає глибокого й всебічного вивчення вплив геополітичного фактору на хід революції, адже Україна опинилася у фокусі силового поля інтересів Речі Посполитої, Московії, Кримського ханства й Порту. Причому, кожна із названих держав намагалася не допустити виборення нею незалежності. За таких обставин вкрай гостро перед урядом стояла проблема постійного пошуку союзників, бо, як відзначав Я. Дашкевич, «трагедія України у XVII столітті (та не лише в цьому), полягала в тому, що як соборна держава вона могла виникнути й зміцніти лише під протекторатом одного з прихильників-сусідів»²². Під цим кутом зору важливо детально з'ясувати увесь комплекс питань, по-перше, зовнішньополітичної діяльності уряду (про багатообіцяючі перспективи цього напрямку досліджень промовляє монографія Я. Федорука «Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. — Львів, 1996. — Ч. I»); по-друге, міжнародних відносин, що торкалися безпосередньо чи опосередковано України та української політики урядів Речі Посполитої, Московії, Криму, Порту й інших країн.

XIV. Окремого дослідження потребують такі питання, як особливості революції, її роль і місце в контексті європейської історії, значення для розвитку української нації.

XV. Актуальним залишається вивчення відображення революційних подій в тогочасній усній творчості, образотворчому мистецтві, літературі, літописанні тощо.

Висловлені міркування не вичерпують перелік усіх актуальних питань дослідження Української революції і, зрозуміло, не претендують на доконечну правдивість. Багато в чому вони є дискусійними, а то і хибними. І це не випадково. Адже, коли утверджується абсолютна істина, там і тоді вмирає наука.

¹ Ковальський М. Проблеми джерелознавства історії українського козацтва // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва. — Вип. 1. — К., 1993. — С. 13.

² Мицик Ю. А. Проблема самостійності України у політичній концепції Богдана Хмельницького // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого гетьмана. — К., 1996. — С. 41–42.

³ Борисенко В. Й. Початок війни чи революція? (до постановки проблеми) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань. — К.; Черкаси, 1993. — С. 47–50; Його ж Національно-визвольна революція 1648 р. в Україні (до постановки проблеми) // Богдан Хмельницький та його доба. — С. 38–40; Степанков В. С. Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648–1657 роки): Дисертація на здобуття наук. ступ. д. і. н. у формі наукової доповіді. — К., 1993. — С. 23–24, 28–39; Його ж. Українська національна революція XVII століття: проблема хронологічних рамок // Українська козацька держава. Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань. — К.; Черкаси, 1994. — С. 15–19.

⁴ Поршнев Б. Ф. Феодализм и народные массы. — М., 1964. — С. 282.

⁵ Ісаєвич Я. Передмова // Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / Вид. друге, випр. і доп. — Львів, 1990. — С. 8–9.

⁶ Бойко І. Д. Ще раз про характер національно-визвольних воєн в епоху феодалізму // Укр. іст. журн. — 1966. — № 2. — С. 86.

⁷ Брайчевський М. Приєднання чи воз'єднання? / Критичні замітки з приводу однієї концепції // Україна. — 1991. — № 16–17.

⁸ Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення. — К., 1995. — С. 73.

⁹ Борисенко В. Й. Курс української історії. З найдавніших часів до XX століття. — К., 1996. — С. 234.

¹⁰ Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу XVII ст. — К., 1992. — С. 24–36; Їх же. Українське національне відродження. Створення козацької держави // Історія України. — К., 1997. — С. 77–113; Степанков В. Українська національна революція XVII століття. — С. 15–19.

¹¹ Бібліотека Чарторійських (далі — БЧ) (Краків). ВР. — № 1376, арк. 178–180; Бібліотека Національна (далі БН) (Варшава). — ВМФ. — № 16281.

¹² Там же. — № 142, арк. 67, 204, 543, 545, 680; БН. ВМФ. — № 6713; № 143, арк. 27; БН. ВМФ. — № 144, арк. 682; БН. ВМФ. — № 6712; № 1657, арк. 406; БН. ВМФ. — № 9163; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника (далі — ЛНБ). ВР. —

Ф. 5, спр. Оссолінських № 225/11, арк. 62¹, 65¹, 88–88¹; Липинський В. Твори. — Філадельфія, Пенсильванія, 1980. — Т. 2. — С. 143–145; Франко І. Хмельницщина 1648–1649 років у сучасних віршах // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. — Львів, 1898. — Т. 23–24. — С. 20; Michałowski J. Ksiga pamietnicza. — Kraków, 1864. — S. 183.

¹³ Мицик Ю. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. — Дніпропетровськ, 1996. — С. 212.

¹⁴ Цит. за: Мицик Ю. А. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // Український археографічний збірник. — К., 1992. — Вип. 1. — Т. 4. — С. 89.

¹⁵ Краківський восводський архів. — Ф. 452, № 372, арк. 136 (з архіву Віктора Брехуненка, котрому автор висловлює щиру вдячність за надану можливість скористатися ксерокопіями окремих аркушів цієї справи).

¹⁶ Яковенко Н. Між правдою і славою (Не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького) // Сучасність. — 1995. — № 12. — С. 73–75.

¹⁷ Цит. за: Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці Комісії для виучування історії західноруського та українського права. — Вип. 6. — К., 1929. — С. 338.

¹⁸ Бібліотека Інституту ім. Оссолінських (Вроцлав). ВР. — № 237/11, арк. 211: БН ВМФ. — № 4214.

¹⁹ БЧ. ВР. — № 402, арк. 513–518, 525–526 (Автор висловлює щиру вдячність Надії Стеньгач за надану можливість скористатися мікрофільмом цієї справи).

²⁰ ЛНБ. ВР. — Ф. 5, спр. Оссолінських № 189/11, арк. 1140.

²¹ Акты Южной и Западной России. — СПб., 1872. — Т. 7. — С. 349.

²² Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. — К., 1994. — С. 274.